

December 2016

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

**Van gemeentewege begraven   Funeraire maskerade in Vianen
Rustoord in Nijmegen   Nederlands funerair erfgoed in Japan**

GRAVEN OP INTERNET / NATIONAL FEDERATION OF CEMETERY FRIENDS

Grafzerkje, Epitaaf en Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal zijn met de Stichting Terebinth verwante funeraire organisaties in België en Duitsland. Op Europees niveau is er de Association of Significant Cemeteries of Europe. Maar hoe is de situatie in het Verenigd Koninkrijk?

De National Federation of Cemetery Friends (NFCF) vertegenwoordigt vrijwilligers die zijn geïnteresseerd in het behoud van grote en kleine begraafplaatsen. De 'vrienden' organiseren wandelingen onder leiding van een gids, open dagen en evenementen. Met English Heritage en andere erfgoedgroepen werken zij samen aan speciale projecten. Onder de leden bevinden zich vooral werkgroepen (*friends of*) die zich inzetten voor het beheer en behoud van hun begraafplaats.

Is de NFCF de Engelse Terebinth? De club laat zich moeilijk vergelijken met Nederlandse organisaties zoals de Terebinth, de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen of de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het is meer een koepel van beheerders/liefhebbers van (historische) begraafplaatsen en telt niet, zoals Terebinth, individuele leden/donateurs. Onder hun leden vind je werkgroepen die actief zijn in Engeland (vooral Londen) en Schotland (Edinburgh en Glasgow).

Jammer genoeg beschikt slechts een klein deel van de leden over een website over hun begraafplaats. De site van *Friends of Hyde Park Cemetery* in Doncaster (South Yorkshire) biedt veel informatie over geschiedenis en ecologie van de begraafplaats en bevat veel foto's. Veel meer dan de Stichting Terebinth zet de NFCF zich in

voor de organisaties die zich inzetten voor het behoud van historische begraafplaatsen. Een doelgroep waarop de Terebinth zich in de toekomst ook meer zou kunnen richten, maar dat is een andere discussie.

Bartho Hendriksen
b.w.hendriksen@planet.nl

LINKS

National Federation of Cemetery Friends:
cemeteryfriends.com
Friends of Hyde Park Cemetery:
fohpc.org.uk

FUNERAIRE VARIA / 'DODE SCHRIJVERS - LEVENDE WOORDEN'

Graf van de negentiende-eeuwse schrijver en oprichter van *De Gids* E.J. Potgieter, met een borstbeeld door F. Stracké. Foto Edwin Butter

Onlangs werd op De Nieuwe Ooster (DNO) in Amsterdam bij het graf van Everhardus Johannes Potgieter (1808-1875) een voordracht over hem gehouden. Dat graf is niet zo lang geleden gerestaureerd; eerder is daar ook de laatste rustplaats van de dichter Jacques Perk (1859-1881) onder handen genomen. De restauratie werd mogelijk door een bijdrage van het Prins Bernhard Cultuurfonds en de Koninklijke Boekverkopersbond. Die zorgden ook voor de restauratie van de schrijversgraven van Albert Verwey (1865-1937) op de Algemene Begraafplaats van Noordwijk, W.G. van de Hulst (1879-1963), die een honderdtal kinderboeken op zijn naam heeft staan, en Nicolaas Beets (1814-1903), beide op Soestbergen in Utrecht.

Potgieter was in zijn tijd een vooruitstrevend literator en een stevige maatschappijcriticus. Hij werd het meest bekend door de oprichting van het literaire tijdschrift *De Gids*. Bij de oplevering van het graf werd in september 2014 gememoreerd: 'Schrijvers zijn ons literaire erfgoed. Van hen blijven uiteindelijk vaak alleen boeken over. Maar ook hun grafstenen behoren tot hun nalatenschap.'

Het samengaan van dit literaire en funeraire erfgoed kan niet beter worden gerealiseerd, dan daar waar hun beenderen rusten over hen te vertellen. In het project 'Dode schrijvers - levende woorden' werd dat op De Nieuwe Ooster al gedaan bij Nescio (1882-1961), Ed Hoornik (1910-1970) en Mies Bouhuys (1927-2008). De 'verlate lijkredenen' worden uitgesproken door dichter en presentator Jos van Hest. Nescio wordt op veler verzoek volgend jaar herhaald (9 april), later dat jaar komen August Willemssen (1936-2007, 7 mei) en Hella Haasse (1918-2011, 11 juni) aan de beurt. Zie t.z.t. denieuweooster.nl.¹

Margriet de Roever

¹ Zie over schrijversgraven: O. Blom, *O en voorgoed voorbij. Langs graven van Nederlandse schrijvers* (Amsterdam, 2012); H. Heesen & H. Jansen, *Pen in ruste. Schrijversgraven in Midden-Nederland* (Baarn, 2001); A. Meinderts, *Een literaire roadtrip. In 30 dagen langs 100 schrijversgraven* (Amsterdam, 2010).

Inhoud

Een bijna vergeten groep: daklozen, een baby gevonden in het park, een toerist die in de gracht valt of een oudere die een tijd dood thuis ligt; wie zorgt er voor hun begrafenis? Liesbeth Vermeulen praatte met de mensen die dit in Amsterdam op zich nemen. Bepaald niet eenzaam was de begrafenis van de heer van Brederode in 1615. Ook niet in september van dit jaar, toen de rouwstoet van deze edelman in Vianen nauwkeurig werd nagespeeld. De wandeling en fotoreportage leiden ons naar een bijzondere begraafplaats: het protestantse Rustoord, gelegen in het katholieke Nijmegen. Deze romantische begraafplaats werd in 1897 ontworpen door de laatste telg van de bekende tuin- en landschapsarchitectenfamilie Zocher.

In de serie Pioniers is Rita Hulsman aan het woord. Zij was twintig jaar redacteur van *Terebinth* en schreef talloze deeltjes in de reeks Funeraire Cultuur. De begraafplaats Crooswijk in Rotterdam, waar al meer dan 150 jaar wordt begraven, was in oktober het onderwerp van de eerste themadag van de Stichting Terebinth. De vier gedeelten, aangelegd in 1832, 1880, 1913 en 1938 hebben heel verschillende stijlen, waardoor een verrassend landschappelijk geheel is ontstaan. Bouke Jagt laat zijn gedachten gaan over privacy op begraafplaatsen: waarom mag het ene graf wel worden gefotografeerd en het andere niet? De serie Nederlandse funeraire cultuur in het buitenland brengt ons naar Japan. Kortom, een gevarieerd nummer, waarin en passant ook schrijversgraven voorbij komen.

Graf met het beeld 'Moeder en kind' van Hendrik Chabot. Zie p. 18.

Foto Bartho Hendriksen

Foto omslag: Bronzen duiven op een graf op Rustoord in Nijmegen; als teken van verbondenheid houden zij een touwtje in hun snavel met een knoop in het midden. Foto Bert Pierik

En verder

- 2 Graven op internet en Funeraire varia
- 3 Mens & plek: Anneke Jesse
- 4 Van gemeentewegen begraven
- 7 Bomen vol symboliek
- 8 Funeraire maskerade in Vianen
- 10 Funeraire wandeling: Rustoord in Nijmegen
- 12 Fotoreportage: Rustoord in Nijmegen

- 14 Boeken- en mediarubriek
- 16 Pioniers: Rita Hulsman
- 17 Symposium Groninger kerken
- 18 Bezoek aan Crooswijk in Rotterdam
- 20 Privacy op begraafplaatsen
- 22 Funeraire cultuur in het buitenland: Japan
- 24 Uit het veld: Geert-Jan Procee

MENS & PLEK / ANNEKE JESSE, COÖRDINATOR VRIJWILLIGERS BEGRAAFPLAATS GROENESTEEG

Sinds Anneke Jesse in 2008 in het bestuur van de Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg in Leiden kwam, is er van alles gebeurd. Nu kan ze ook nog trots wijzen op een fraai bord met plattegrond en een vitrine om aankondigingen van activiteiten in op te hangen - allebei net nieuw geplaatst en door de gemeente betaald, die eigenaar van de begraafplaats is. Die kan meeliften op de plannen voor het Singelpark, het groen dat slingerend langs de singels het hele stadscentrum gaat omgeven.

Hoe Anneke bij Groenesteeg betrokken is geraakt? 'Mijn grootvader, de architect H.J. Jesse, ligt begraven op Rhijnhof, buiten de stad. Dit was de aanleiding om te gaan zoeken waar er nog meer familieleden begraven zijn. Ik vond ze op Groenesteeg, onder wie een apotheker, de grootvader van de architect. Via hen kreeg

ik interesse in deze plek, in de geschiedenis en hoe het er hier uitzag.'

We zitten voor ons gesprek in de historische aula van de begraafplaats, uit 1828, die de gemeente bij nader inzien toch niet zal verkopen. Kortom: het gaat goed met de begraafplaats. Maar daar zijn dan ook ruim twintig mensen actief voor aan het werk: een groenploeg, rondleiders en gastvrouwen, plus een bestuur en een onderzoeksgroep. Anneke besteedt er een dag in de week aan: ze is vooral praktisch. Zij coördineert de groenploeg, de restauraties, de Open Monumentendag, de rondleidingen en zij houdt met haar man de website bij: 'Ja, overal waar maar geschreven, geknipt en geplakt moet worden, daar spring ik in. Ik ben ook nog eens dol op foto's. Dus ik kan mijn lol hier op.'

Korrie Korevaart

Anneke Jesse naast haar favoriete treures. Zie begraafplaatsgroenesteeg.nl

Van gemeentewege begraven

In een wereldstad als Amsterdam overlijden jaarlijks duizenden mensen. Verreweg de meesten krijgen een gewone uitvaart, geregeld door familie en vrienden. Van een kleine groep zijn geen nabestaanden bekend: zij overlijden vaak alleen. Dat kan een dakloze zijn, een baby die in een park wordt gevonden, een toerist die in de gracht valt, een oudere die soms langere tijd thuis dood ligt of in een ziekenhuis overlijdt. Dan wordt het Team Rampen, Uitvaarten en Pension (TRUP) van de gemeente ingeschakeld en worden de doden 'van gemeentewege begraven', vaak op begraafplaats Sint Barbara.

TRUP huist in een prachtig grachtenpand en rond de tafel zitten teamleider Bert Kiewik en medewerkers Ton van Bokhoven en Gerald Rosenberger. Het blijken mensen die met veel betrokkenheid de nabestaanden proberen te achterhalen. Soms zijn er zeven meldingen op een dag, dan weer dagenlang geen. Hollen of stilstaan en nooit eentong. 'Het is dankbaar werk', zegt Van Bokhoven. 'Je leert hier wel om van het leven te genieten', vindt Kiewik.

Sint Barbara op de gelijknamige begraafplaats in Amsterdam, die waakt over bekende en onbekende doden.

Graven van onbekenden en een alsnog geïdentificeerde overledene.

Nalatenschap?

De eerste taak is om familieleden/nabestaanden op te sporen om die op de hoogte te brengen van het overlijden en te vragen de uitvaart te regelen. Op de tweede plaats komt het in kaart brengen van de financiële positie van de overledene: kan hij of zij de uitvaart zelf betalen? Want niet elke overledene is armlastig; er kan genoeg op de bankrekening staan of in een oude sok zitten. Ook is er soms een goede uitvaartverzekering. Met de gemeenteraad heeft het team afgesproken om eventuele nabestaanden niet meteen op de nek te springen voor de financiering. 'Die zijn vaak ook in de war of hebben al vele jaren geen contact,' weet Kiewik. Liever gebruiken ze de route van de nalatenschap: als later blijkt dat er toch geld is, wordt de uitvaart hiervan vergoed.

Als iemand thuis is overleden en de politie of GGD (Geneeskundige en Gezondheidsdienst) vermoedt dat er geen nabestaanden zijn, wordt de gemeente gebeld. In de woning (de overledene is dan altijd al weg) zoekt het team naar papieren en afschriften. 'Meestal weten we binnen twee minuten waar dat ligt', zegt Kiewik. De tafereel die ze soms aantreffen zijn bekend van de tv-serie Adam en Eva, waarin Adam bij dit team werkt. Hongerige katten worden bij een kennis gestald, de buurman krijgt het aquarium met goudvissen.

Vindplaats

Van de ongeveer 450 meldingen die TRUP per jaar krijgt, vallen er zo'n honderd weer af: daarvan blijken er toch nabestaanden te zijn die de uitvaart op zich nemen. Behalve in de basisadministratie van gemeenten zoekt het

team op allerlei manieren: ‘Zelfs de kruidenier in Tietjerkerstadeel bellen we om te vragen of hij die bewoner nog heeft gezien. ‘Want de overledenen kunnen overal vandaan komen. Uitgangspunt is: de ‘vindplaats’ bepaalt waar iemand begraven wordt. Dus de Rus die naar Amsterdam komt om zelfmoord te plegen of de oude Fries die hier alleen overlijdt, ze worden in Amsterdam begraven. Als iemand geen familie heeft, wil dat niet zeggen dat hij/zij niemand kent. Zo was onlangs op De Nieuwe Ooster de uitvaart van een vluchteling. Er kwamen honderden mensen, maar niemand kon of wilde de uitvaart betalen’, zegt Kiewik. Het team heeft een duidelijke regel: met één persoon worden afspraken gemaakt over de uitvaart, anders wordt het een chaos. Elke arme overledene krijgt een sobere maar waardige uitvaart. Vier dragers, een rouwauto, bloemen met een lint maar zonder tekst op een eenvoudige kist en koffie na. En een algemeen graf voor tien jaar (wettelijk voorgeschreven), zonder monument, maar met grafgroen. ‘Het is een laatste saluut.’

De verhoudingen tussen de gemeente, de uitvaartondernemer en Sint Barbara zijn goed. Voormalig beheerder Johan Degenkamp prijst de stad voor de nette wijze waarop zij omgaan met doden zonder familie. De gemeente vindt het prettig met de empathische en flexibele familie Degenkamp zaken te doen. Elke drie jaar kiest de gemeente (‘na een aanbesteding volgens Europese richtlijnen’) een uitvaartondernemer die de uitvaarten mag verzorgen. Dat levert nu ‘een vlijmscherpe prijs’ op met Uitvaartcentrum Zuid. Maar: ‘Als later blijkt dat iemand de uitvaart wel kon betalen, uit de nalatenschap, dan krijgt de uitvaartondernemer alsnog de particuliere prijs vergoed.’

Als niet binnen zes werkdagen na het overlijden een nabestaande is gevonden, kan uitstel van begraven worden

aangevraagd. Dat is dan voor onbepaalde tijd. Naar welke begraafplaats iemand gaat, bepaalt de gemeente en kan afhangen van de plek waar iemand woonde: iemand uit Noord zal eerder op De Nieuwe Noorder terechtkomen. Het hoeft geen *gemeentelijke* begraafplaats te zijn. Ook *begraven* is niet altijd vanzelfsprekend: als iemand duidelijk heeft aangegeven gecremeerd te willen worden, dan gebeurt dat.

Herbegraven

De gewoonte om ‘van gemeentewege te begraven’ komt voort uit de optie dat een overledene eventueel herbegraven kan worden (in een ander land bijvoorbeeld), als een later opgedoken nabestaande dat zou willen. Ook kwam het voorheen vaker voor dat iemand niet geïdentificeerd kon worden: de zogenoemde NN-doden. Van een overledene wordt soms DNA afgenomen, zodat later identificatie mogelijk is of een relatie met nabestaanden kan worden aangetoond.

Van de ongeveer 350 uitvaarten per jaar die de gemeente verzorgt (het aantal is vrij stabiel), is een klein deel een Eenzame Uitvaart: tien tot vijftien per jaar. Er wordt dan geen enkele nabestaande/vriend/ buurvrouw op de uitvaart verwacht. De gemeente schakelt vervolgens stichting De Eenzame Uitvaart in, een ‘poule des doods’ van dichters die sinds 2002 een gedicht speciaal voor de overledene schrijven en op de uitvaart voordragen. ‘Dit vanuit de gedachte dat ieder mens de moeite waard is om over na te denken en het verdient om met speciaal voor hem of haar gekozen woorden begraven te worden’, aldus de website. Medewerkers van TRUP zijn zoveel mogelijk aanwezig op ‘grote, problematische en eenzame uitvaarten’. De verantwoordelijkheid blijft immers bij de gemeente liggen.

Tweede grafmonument van het Drugspastoraat Amsterdam.

De aula van de begraafplaats Sint Barbara in Amsterdam, die onlangs is gerestaureerd.

Identificatie

Traditioneel worden onbekende doden alleen op Sint Barbara begraven. Dat dit handig is, bleek bij een project uit 2010 van een cold caseteam van de politie. Tussen de 25 en 30 onbekende doden (soms door een misdrijf om het leven gekomen) werden toen opgegraven. Door verbeterde DNA-technieken zijn toen verscheidene overledenen alsnog geïdentificeerd en herbegraven in een speciaal vak van de politie. Hun graf is van een naamplaatje voorzien.

Johan Degenkamp bij het graf van een onbekende dode, die later is geïdentificeerd.

Onbekende personen worden overigens standaard bovenaan begraven (in een graf van drie). Graven van NN-doden moeten bij burgemeester en wethouders worden gemeld als de tien jaar zijn verstreken: die beslissen dan of het graf wordt geruimd of niet.

Sint Barbara, een 'van oorsprong katholieke begraafplaats', nu voor iedereen, biedt al lang een laatste rustplaats aan minder bedeeden, zoals daklozen die hier via de organisatie Hulp voor Onbehuisden gebracht werden. Later kwam daar het Drugspastoraat Amsterdam bij. In samenwerking met de gemeente is een gemeenschappelijk graf ingericht. Voormalige beheerder Johan Degenkamp heeft het ontwerp voor het monument gemaakt. Aan weerszijden staan platen met de namen van de overledenen. Toen dit grafveld vol was, is een tweede monument gemaakt waarbij eveneens aan weerszijden begraven kan worden. 'Dat scheelt in de kosten', aldus Degenkamp.

Lange tijd heeft Sint Barbara armlastige doden gratis begraven 'omdat het paste bij onze doelstelling.' Nu worden de uitvaarten door de gemeente vergoed. 'Maar', zo zegt Degenkamp stellig, 'je mag nooit aan een uitvaart zien dat iemand voor een dubbeltje is geboren en nooit een kwartje is geworden.'

Liesbeth Vermeulen

Praktische informatie

Amsterdam telt 800.000 inwoners, in 2015 overleden 5425 mensen

Begraafplaats Sint Barbara - Spaarndammerdijk 312
stbarbara-amsterdam.nl
eenzameuitvaart.nl

GROEN: BOMEN VOL SYMBOLIEK

In romantische begraafparken, zoals die in de negentiende eeuw werden aangelegd, is een keur aan bomen geplant. Treurbomen zoals de treuriep (*Ulmus pendula*), treurbeuk (*Fagus sylvatica* 'Pendula') en de treurwilg (*Salix pendula*) maakten daarvan een belangrijk deel uit. Die zorgen voor een stemmige sfeer die past bij een begraafplaats. Vooral in de Romantiek was dit een geijkt middel om de melancholische stemming te verhogen. Ook treurberken (*Betula pendula* 'Tristis') en treuressen (*Fraxinus excelsior* 'Pendul') komen voor.

Op de katholieke begraafplaats in Osdorp werd vermoedelijk al meteen bij de aanleg in 1854 de treures geplant. Toen deze begraafplaats aan het begin van de vorige eeuw werd verplaatst naar het naburige Sloten, kwam daar opnieuw een treures bij de entree. Zo werd de vertrouwde sfeer naar de nieuwe locatie overgeplant. De treurberk zou volgens een legende oorspronkelijk een vrouw zijn, die toen haar man werd doodgeslagen, veranderde in een boom, het kind op haar arm in een tak en haar hangende haren in bladeren (beleven.org/verhaal/hoede_treurberk_ontstaan_is).

DE ZAKDOEKJESBOOM

Maar ook andere bomen zijn vanwege hun symboliek geschikt voor begraafplaatsen, zoals de doodsbeenderen-, de hemel- en de zakdoekjesboom. De hemelboom (*Ailanthus altissima*) komt oorspronkelijk uit China en kwam in de achttiende eeuw naar Europa. Een doodsbeenderenboom (*Gymnocladus dioica*) en een zakdoekjesboom zijn te zien op De Nieuwe Ooster (DNO) in Amsterdam. Van de eerste hebben de takken knokige vormen die op beenderen lijken, wat vooral in de winter is te zien als de boom kaal is. Daaraan dankt de boom ook zijn naam, omdat het lang duurt voor hij weer in het blad schiet: het Griekse gymno voor naakt en cladus voor tak. Maar in het Duits heet hij Geweibaum en wordt deze eerder geassocieerd met het gewei van een hert. Een Engelse naam is ook coffeetree, omdat van de zaden surrogaatkoffie kan worden gemaakt. Op DNO staat hij op het voorplein bij de ingang van het Nederlands Uitvaart Museum en in vak 50 en 83. De zakdoekjes- of vaantjesboom (*Davidia involucrata*) dankt zijn Nederlandse naam aan de twee grote witte schutbladeren die om de bloem zitten en die in de wind naar beneden

fladderen. 'Je zou bijna denken dat ze bedoeld zijn om verdrietige nabestaanden na een begrafenis of crematie een helpende hand te bieden', zegt bomendeskundige Johan Mullenders op de website van DNO. De Latijnse naam is afgeleid van de Franse missionaris Armand David, die hem eind negentiende eeuw in China ontdekte en zaden mee naar Europa nam. Ook deze staat op het voorplein en verder in vak 2 en 21.

ARBORETUM

De kiem voor het arboretum op DNO, werd al gelegd bij de aanleg in 1893 door tuinarchitect L.A. Springer, die er een scala aan bijzondere bomen aanplante. Hij wilde begraafplaatsen inrichten als 'lieflijke, schilderachtige en poëtische oorden', waar de grafmonumenten goed uitkomen tegen de bosschages en waar de bomen hun rijkbebladerde takken beschermend over de graven uitstrekken. Tegenwoordig staan er meer dan zevenhonderd verschillende soorten, is er een aparte stichting voor het arboretum en worden er speciale bomenwandelingen gehouden. En ieder jaar komen er een paar soorten bij.

Margriet de Roever

Zakdoekjesboom op De Nieuwe Ooster. Foto Johan Mullenders

FUNERAIRE MASKERADE IN VIANEN

Wie op zondag 11 september Vianen bezocht, waande zich even terug in de tijd. Dat kwam niet alleen door de oude gebouwen in deze voormalige heerlijkheid. Vianen vormde toen een uur lang het decor voor de nagespeelde uitvaart van Walraven III van Brederode.

Walraven III - heer van Vianen - overleed op 16 december 1614, zijn stoffelijk overschot werd op 19 januari 1615 in een plechtige optocht naar de Grote Kerk gebracht. Daar sprak predikant Ludgerus Vogelsang een lijkrede uit en is het stoffelijk overschot onder het praalgraf bijgezet. Wat was de achtergrond van zijn nagespeelde lijkstaatsie? Hoe zag de stoet er uit? En wat waren de reacties? Anders gezegd, wat ging er schuil achter de maskers van deze maskerade?

MASQUE

De maskerade kent een lange geschiedenis. Oorspronkelijk was het een masque, een allegorisch spektakel, waarbij de adel in Italië,

Frankrijk en vooral Engeland een nieuwe vorst verwelkomde.

Zo verbeelde de masque de gewenste politieke eenheid. Mede als gevolg van de opkomst van de opera, verloor de maskerade in de zeventiende eeuw haar populariteit.

In de negentiende eeuw kende de maskerade een opleving. Het was een eeuw met grote veranderingen zoals de industrialisatie. In de Romantiek ontstond er veel belangstelling voor het verleden en meer speciaal de Middeleeuwen. Elders in Europa beeldden maskerades historische onderwerpen uit zoals riddetaferelen en veldslagen.

STUDENTENMASKERADES

In Nederland gingen studenten maskerades organiseren. Literatuurhistorica Marita Mathijssen typeert het tijdvak in ons land als de gemaskerde eeuw, omdat de verburgerlijking hoogtij vierde. Tegelijk werd het burgerlijk fatsoen achter de schermen niet zelden met voeten getreden. Voordat de vooral uit de burgerij afkomstige studenten van deze gemaskerde

samenleving deel gingen uitmaken, leefden zij zich tijdens lustrumvieringen van hun verenigingen uit in het organiseren van historische maskerades.

Bekend is de maskerade van Leidse studenten uit 1835, waarbij zij de intocht van Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië in het Moorse Granada uit 1492 naspeelden. De latere dichter-dominee Nicolaas Beets deed in zijn dichtwerk *De Masquerade* verslag van deze exotische gebeurtenis uit de late Middeleeuwen. Van Nederlands grootste geschiedschrijver, Johan Huizinga, is bekend dat hij na het zien in 1879 van de maskerade van de intocht van de Oostfriese graaf Edzard in Groningen in 1506, de weg naar de historie insloeg. Van de Groningse optochten verschenen prachtig ingekleurde plaatwerken.

FUNERAIRE MASKERADES

De afgelopen jaren worden ook uitvaarten uitgebeeld. De eerste funeraire optochten bestonden uit een stoet lijkkoetsen. Funerair historicus Henk Kok organiseerde voor het eerst

zo'n optocht in 1994 tijdens het honderdjarig bestaan van De Nieuwe Ooster in Amsterdam. Lijk- en volgkoetsen waren voor het eerst gebruikt bij de begrafenis van stadhouder Frederik Hendrik in 1647. Toen er in de negentiende eeuw buitenbegraafplaatsen werden aangelegd, werd vervoer per koets vanwege de afstand voor velen noodzakelijk.

In Monnickendam worden bijeenkomsten rond Allerzielen sinds 2005 afgesloten met een doendans, waarbij de Dood argeloze mensen uit hun huis haalt. Deze maskerades trokken en trekken veel bekijks. Op verschillende plaatsen speelt men sinds kort ook historische begrafenissen na. Toen de Leidse begraafplaats Groenesteeg in 2013 tweehonderd jaar bestond, beeldde men de uitvaart uit van de in 1846 gestorven notabele Diederik van Leyden Gael. Zelfs de burgemeester en de rector magnificus deden hieraan mee. Ter gelegenheid van de opening van de eerste Week van de Begraafplaats trok in 2014 een historische rouwstoet door Amsterdam naar begraafplaats Buitenveldert. Wim Vlaanderen richtte in 2015 het Klakkelmans Gilde op om het erfgoed rond begrafenissen via maskerades levend te houden.

DE 'HERBEGRAFENIS' VAN WALRAVEN III VAN BREDERODE

De funeraire maskerade in Vianen past dus in een recent ontstane traditie. Dit jaar organi-

seerde toneelroutevianen.nl in het kader van de Open Monumentendag voor de derde keer een historische manifestatie. Vanwege het Brederodejaar koos de organisatie voor het naspelen van de begrafenis van Walraven III. Hierbij waren liefst vierhonderd vrijwilligers, onder wie vele naaisters, en ruim honderd acteurs betrokken. Opvallend genoeg weigerde de gemeente de onkosten met een subsidie te dekken. De wethouder was bang dat inwoners een funeraire maskerade door de stad op zondag respectloos zouden vinden. Via crowdfunding kwam de begroting alsnog rond.

De belangrijkste bron voor de rouwstoet was een eigentijdse gravure van drie meter bij dertig centimeter die Simon Frisius van de stoet maakte. Hierop is te zien dat de heren - er liepen destijds uitsluitend mannen mee in een rouwstoet - hoge hoeden op hadden en rouwmantels droegen. Frisius heeft bij elke afgebeelde zijn naam of functie geschreven. Uit de indeling konden de omstanders opmaken hoe belangrijk iemand was. De door zestien jonge edellieden gedragen kist bevond zich midden in de stoet: dat was de voornaamste plek. Voorop in de lijkstaatsie liepen de stadsboden, de schouten, Walravens personeel en de magistraat. Daarna volgden de paarden en symbolen van zijn waardigheid zoals zijn banieren, sporen, kroon en wapenrok. Direct achter de kist liep erfgenaam Walraven IV. Aangezien de gestorvene belang-

rijke diplomatieke functies had vervuld en lid was geweest van de Raad van State, liep vlak daarachter raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt evenals een afgevaardigde van prins Frederik Hendrik.

Voorafgegaan door drie omroepers, die verkondigden wie er in de stoet meeliepen en twee trommelaars die de maat voor de vertraagde pas sloegen, trok de stoet door de Voorstraat. Duidzenden mensen stonden stil om de maskerade te bekijken en te fotograferen. Onderwijl luidden de doods klokken van de Grote Kerk. Daar aangekomen werd de dienst met een lijkrede opnieuw nagespeeld.

Rest het antwoord op de vraag: waarom valt een dergelijk funerair spektakel zo in de smaak? Zijn we opnieuw gevoelig voor de waardige wijze en het trage tempo waarmee we afscheid nemen van een overledene? Krijgen we weer waardering voor de stemmige kleding die de rouw zichtbaar maakt? Wie de stoet heeft gemist, kan volgend jaar in het Stedelijk Museum van Vianen de foto's, een film en de gebruikte hoeden bekijken. In de traditie van de studentenmaskerades verschijnt ook een fotoboek van het gebeuren.

Wim Cappers

Het neoclassicistische poortgebouw, waarin thans het kantoor, een ontvangstruimte, een aula en een verzorg- en opbaarruimte zijn ondergebracht.

RUSTOORD ~ romantisch protestants begraafpark in katholiek Nijmegen

De bezoeker die in het Rijk van Nijmegen via de postweg de op een stuwwal gelegen begraafplaats Rustoord bezoekt, wordt meteen geïmponeerd door het neoclassicistische poortgebouw. Het gebouw is rijk versierd met doodssymboliek en illustreert groots de laatste bestemming en de verwachting van het hiernamaals.

Midden op het dak van het poortgebouw staat een grote gesluisde urn, die wordt geflankeerd door twee kleinere urnen waaraan engeltjes zijn toegevoegd. In het fronton is een staart-bijtende slang (ouoroboros) vervlochten met een palmtak. Twee lager aangebrachte palmtakken en eikentakken met bloemenkransen verwijzen ook naar de overwinning op de dood en de onvergankelijkheid. Boven de twee zuilenpartijen zijn grote vlinders afgebeeld als symbolen van de opstanding van de ziel. In een bloemenkrans is het jaartal 1897 aan het massieve hekwerk gesmeed, het jaar dat de in opdracht van de Hervormde kerk aangelegde begraafplaats in gebruik is genomen.

De protestanten in Nijmegen, van huis uit vooral een 'katholieke' stad, hadden eind negentiende eeuw behoefte aan een eigen begraafplaats. Voorheen werden zij voornamelijk begraven in de Sint Stevenskerk en op de in 1811 in gebruik genomen en in 1905 gesloten, deels geruimde, algemene begraafplaats aan de Stenenkruisstraat. Eind jaren zeventig van de vorige eeuw is de begraafplaats onder beheer van Monuta gekomen en sindsdien is het een algemene begraafplaats.

Oude en nieuwe graven in landschappelijke aanleg

Het poortgebouw doet nu dienst als kantoor met ontvangstruimte en als aula met een verzorg- en opbaarruimte voor overledenen. In het poortgebouw staan de in marmer gehakte namen van de ontwerpers W.J. Maurits - zijn graf ligt aan het Engelenpad - en A. Wijers. De begraafplaats is in landschappelijke stijl ontworpen door de laatste telg van de bekende tuin- en landschapsarchitectenfamilie Zocher. De graven liggen in weelderig groen aan slingerende paden, besloten kleine rotondes en open grasveldjes op een zacht glooiend terrein. De uitbreiding uit de jaren zeventig is meer recht toe recht aan. De oorspronkelijke grafnummering haperde en is gewijzigd in gedeeltes met namen van dieren en planten, behalve de hoofdpaden en het sprookjesdeel met de uitbundige kindergaven. De karakteristieke smeedijzeren nummerpalen staan nog verspreid over de oudere delen. Van recentere datum zijn de urnengraven, een klein bosgedeelte en een viertal bovengrondse graven. Oud en nieuw, klassiek en modern vormgegeven grafmonumenten wisselen elkaar af. Soms is de ingrijpende

stijlbreuk betreurenswaardig, maar over het algemeen verdragen zij elkaar, mede door het weelderige groen. Links vanuit de achterzijde van het terras staat aan het Engelenpad op een marmeren sokkel een aandoenlijk engeltje dat roosjes strooit over een graf. Onder vaders naam staan de dichtregels: *Mij spreekt de blomme een tale, Mij is het kruut beleeft, Mij groet het altemale, wat God geschapen heeft.* Achter het graf met het engeltje ligt het monumentale familiegraf Hardsinck. Op de massieve hoekblokken staan twee zinken gesluisde sierurnen. De blokken worden verbonden door een metalen stang met twee naar elkaar gerichte drakenkoppen. Meer richting het nieuwere deel zijn op een open ruimte vier wandgraven geplaatst in een gemetselde muur. Voor de wandgraven is een monument in de vorm van twee naar boven gevouwen handen opgericht voor levenloos geboren kinderen, die nergens een plek hebben gekregen maar bij dit monument kunnen worden herdacht.

Romantiek

Verspreid over de begraafplaats staan meerdere granieten Hugelstenen uit het begin van de twintigste eeuw. De mooi vormgegeven decoraties en lettertypes in Art Deco-stijl vallen op door hun eenvoud. In het in romantische landschapstijl aangelegde begraafpark is de hang naar de natuur in veel oudere grafmonumenten vormgegeven. Graven zijn afgeperkt met uit steen gehakte boompaaltjes, verbonden met kettingen, of lijken opgebouwd uit losse, gemetselde keien, waarop een marmeren plaat met inscriptie is aangebracht. Bij nadere beschouwing blijkt de steen uit één geheel te bestaan. Door de steenhouwer is de 'natuur' vakkundig nagebootst. Het fraaiste voorbeeld is het familiegraf Struikdalm direct rechtsachter het poortgebouw. Het monument is opgericht voor de jong overleden echtgenote Henriëta. Marmeren boomstammen verbonden door kettingen perken het graf af. Aan het hoofdeinde van de zerk is een hoog opstaand deel geplaatst, bestaande uit een blok massief hardsteen waarop in rijm is te lezen:

*Uw leven was een mild en vriendlijk geven
Uw sterven was voor duwen bitter smart
Uw liefde doet U onvergankelijk leven
Int nooit vergetend, altoos dankbaar hart.*

In marmer is de suggestie van een opgestapelde rotspartij gehakt met aan de voorzijde een uitgerold stuk 'perkament' met inscriptie. De rol wordt aan de bovenzijde door klimop (symbool van vasthoudende liefde en trouw), vastgeklemd aan de 'rotspartij'. Onderaan is een palmtak bevestigd die 'voorkomt' dat de rol weer omhoog krult. Bovenop de 'rots' hebben twee bronzen duiven beide een touwtje in de snavel. In het midden zit een knoop, teken van verbondenheid.

Vrijmetselarij

Twee bijzondere monumenten staan dicht bij elkaar aan het eind van het grasveld achter het poortgebouw. In het marmeren mausoleum van de familie Van der Sijp, dat aan een tempel doet denken, staan vijf urnen in een nis. Twee zuilen dragen het driehoekige dak met een bronzen ouroboros en een alfa en een omega.

Op het hoekje daar schuin tegenover ligt het graf van M. Jos. Masion, de in 1901 op negenveertig-jarige leeftijd overleden voorzittende meester van de vrijmetselaarsloge St. Lodewijk. De stèle met zijn naam draagt een ruw gehakte, rood granieten rotsblok met daarin half uitgehakt een vierkant met een gepolijste zijde. Voor vrijmetselaars is een ruwe steen, die wordt bewerkt tot een kubieke steen, een belangrijk symbool. Met de vierkante steen kan de Tempel van Salomo worden opgebouwd: voor de vrijmetselaar het ideaal om altijd aan zichzelf te blijven werken tot een beter mens te worden.

De oude en nieuwe grafcultuur is op Rustoord rijk aan symboliek. Een prachtige conische marmeren afgeknotte zuil met lauwerkrans staat op het graf van de familie Werlie. Op een kindergraf staat een in cortenstaal uitgevoerde gesloten bloemknop van beeldhouwer Huub Kortekaas, ontwerper van het Terebinth-logo.

Voor Rustoord moet je als bezoeker de tijd nemen en halverwege de wandeling vooral even het terras opzoeken, waar de medewerkers graag wat voor u inschenken.

Bert Pierik

Vrijmetselaarsgraf waarbij de stèle uit een ruw gehakt granieten rotsblok bestaat, met daarin een gepolijst vierkant.

RUSTOORD IN NIJMEGEN

Linksboven: bronzen hoofd op een basalt-blok, een modern graf tussen oude graven. Daarnaast een glas-in-loodraam in de afscheidruimte van de aula. In het midden twee gevouwen handen, het monument voor levenloos geboren kinderen en een oorspronkelijke grafnummeringspaal van smeedijzer. Links: hedendaagse urnengraven in het oude parkgedeelte.

Boven: roosjes strooiende engel. Linksmidden: mausoleum Van der Sijp, erachter het vrijmetselaarsgraf van M. Masion. Midden: de conische zuil

op het familiegraf Werlie. Daarnaast: doorkijkje met afgeknotte zuil. Onder: 'drakenstang' op het familiegraf Hartsinck. Foto's Bert Pierik

ONGELIJKE NAGEDACHTENIS

'In de dood is iedereen gelijk', zo luidt het gezegde. Dat is ongetwijfeld zo vanuit christelijk standpunt. Maar zodra mensen de nagedachte- nis aan overledenen vormgeven, meet de ge- meenschap met verschillende maten. Dat is de centrale stelling van het proefschrift dat Mau- rice Heemels op 16 september in Maastricht tijdens zijn promotie verdedigde. Hij baseert deze uitspraak op het vergelijken van de klas- senverschillen in Roermond en de begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand, die daarmee een spiegel- beeld van de stad is.

Deze dodenakker is op last van de Oostenrijkse keizer ter bevordering van de hygiëne in 1785

buiten de stad geopend. Toen al werd er een verschil gemaakt tussen geloofsgroepen. Het vrijwel geheel Roomse Roermond kreeg uiter- aard een katholieke afdeling. Maar ook de pro- testanten, de joden en later de niet-gelovigen kregen een afgezonderd terrein toebedeeld. Wie kent niet het graf met de handjes? Heemels verwijst in zijn proefschrift kort naar dit be- roemde gedenkteken.

De meeste aandacht besteedt hij aan de klas- senverschillen. Op basis van vooral via tellen verkregen reeksen gegevens, concludeert hij dat de Roermondse elite die langs de singels woonde, zich in de eerste klasse liet begraven. De middenstand die aan invloed won, koos eind negentiende eeuw steeds vaker een laat- ste rustplaats op deze voorname plek. Alleen de allerarmsten die in beruchte volksbuurten huisden, kregen nog steeds een graf in de derde of vierde klasse.

Uiteraard nodigt dit mooi uitgegeven, lees- bare en van nuttige foto's, kaarten, tabellen en grafieken voorziene boek uit tot discussie. Zo gaat Heemels uitvoerig in op de eersteklas begrafenis van burgemeester Geradts in 1893. Hij werd opmerkelijk genoeg niet begraven op Nabij Kapel in 't Zand maar in het familiegraf in Posterholt. Speelde hierbij ook een rol dat hij afstand nam van de niet meer zo exclusieve eer-

ste klasse op Nabij Kapel in 't Zand? Zijn er meer overledenen uit de maatschappelijke bovenlaag geweest, die om die reden kozen voor een an- dere laatste rustplaats?

Zo liet Charles Ruijs de Beerenbrouck, Roermon- denaar en oud-premier, zich in 1936 in Vierakker begraven. Andersom kan je je afvragen of de middenstand niet alleen koos voor een graf in de eerste klasse, maar ook voor een woning langs een singel.

Dit boek geeft geen antwoord op typisch fune- raire vragen als: hoe vertaalde het katholieke geloof zich in de gedenktekens? Hoe kreeg de grafcultus vorm en wat waren hierin de ver- anderingen? Het proefschrift is in de eerste plaats een sociale studie die inzicht geeft in de verwevenheid van klassenverschillen in Roer- mond en op begraafplaats Nabij in 't Zand en de verschuivingen daarbinnen. Heemels heeft daarmee een voorbeeld gesteld dat navolging verdient.

Wim Cappers

M. Heemels, *'Op den akker des doods, waar allen gelijk worden ...' Begraafcultuur in Roermond, 1870-1940*, Maaslandse Monografieën LXXX (Hilversum: Verloren, 2016, ISBN 978-90-8704-596-8, 196 blz., € 25,-).

HERINNERINGEN AAN HET ROOMS-KATHOLIEK KERKHOF ZWOLLE

Ter gelegenheid van het honderd vijf en zeven- tigjarig bestaan van het Rooms-Katholiek kerk- hof in Zwolle verscheen het boekje *Gedolven Herinneringen*. Vijf en twintig jaar geleden werd het boekje *Verdwijnende muren* uitgegeven, dat terugblikte op de ontstaansgeschiedenis van het kerkhof. *Gedolven Herinnering* is anders van opzet.

Een aantal families is uitgenodigd om te ver- tellen en te schrijven over hun familiegraf. De doden worden in hun herinnering weer een beetje tot leven gewekt. Tante, de eigenzinnige onderwijzeres; het engeltje Marjetje; de stads- beiaardier; het adellijke geslacht Van Voorst tot Voorst met de fraai gerestaureerde familie- grafkelder; verffabrikant Ten Doeschate en de familie Waanders, boekuitgevers en -verkopers. Uiteraard komen ook de kapper, de bakker uit de Sassenstraat evenals de twee beheerders van het kerkhof, de heren Meijer en Van de Veer aan bod.

De kinderen Meijer vertellen uitgebreid over het wel en wee op het kerkhof tijdens de Tweede Wereldoorlog, over hun moeder die veel mee- hielp en soep bracht naar de onderduikers die zich verstopten in de toren van de kapel. In het hoofdstukje over de laatste reis van reizigers wordt verteld over andere gebruiken, waaron- der die van woonwagenbewoners en hun uitge- breide zorg voor de graven van hun dierbaren.

Over de Italiaanse familie van terrazzowerkers, die zijn begraven onder een terrazzo tempeltje. Op de begraafplaats liggen meerdere terrazzo monumenten van hun hand.

Een kleurrijk palet van voorbijge families en personen trekt zo aan de lezer voorbij met een schat aan verhalen over een eenvoudig maar sfeervol Rooms Katholiek kerkhof. De verhalen geven extra betekenis aan het bestaan van het kerkhof. Over 25 jaar weer een boek? Graag! Maar dan wel met meer afgebeelde grafmonu- menten, want die ontbreken te vaak. Juist de re- latie tussen grafmonument en verhaal versterkt de funeraire cultuur en de historische waarde van de graven en het kerkhof.

Bert Pierik

Gedolven herinneringen. Rooms-Katholiek kerk- hof Zwolle (Zwolle 2016, ISBN 978 94 6262 099 5, 120 blz., € 10,-).

OVERIGE TIPS

B. Speijdel, *Waaklichtjes op de Molenberg* (Doesburg, 2016, € 20,-). In zijn nieuwste boek geeft historisch cartografisch pentekenaar Ben Speijdel een fraai beeld van de algemene begraafplaats in Doesburg.

Beroemd en begraven in Amsterdam. Onder deze titel heeft verzorger en verzekeraar van uitvaarten PC Hooft, ter gelegenheid van het 85-jarig bestaan, een vouwblad uitgegeven met een kaart van de stad, waarop is aangegeven waar beroemde stadgenoten zijn begraven of gecremeerd. Van Pieter Corneliszoon Hooft, Rembrandt en Jan Pieterszoon Sweelinck tot Alberdingk Thijm, Alphons Diepenbrock en Wim Sonneveld, en van Jacob van Heemskerck, Hendrick de Keyser en Michiel de Ruyter tot Sylvia Millecam, Simon Carmiggelt, Theo van Gogh. Aan te vragen via de PC: www.pc.nl.

De tentoonstelling *Best of Class Dood & Architectuur*, waarin jonge architecten en ontwerpers werk exposeren met betrekking tot hospice, crematorium en begraafplaats in het Nederlands Uitvaartmuseum Tot Zover is verlengd t/m 5 februari 2017. Kruislaan 124, Amsterdam. Zie verder totzover.nl.

SYMPOSIUM LEVENSVERRHALEN

Persoonlijke verhalen zijn tegenwoordig populair bij uitvaarten. De maatschappelijke aandacht lijkt in onze tijd te zijn verschoven van de groep

naar het individu. De Funeraire Academie organiseert over dit onderwerp, in samenwerking met de Tilburg School of Humanities een symposium over levensverhalen, die kort voor of kort na de dood zijn opgetekend.

Cultuurwetenschappers, psychologen en praktijkdeskundigen spreken over de rol die deze verhalen in uitvaart- en rouwrituelen spelen. Sprekers zijn onder anderen prof. dr. Theo Meder (Meertens Instituut en RUG), prof. dr. Léon Hanssen (Tilburg University), dr. Monica Soeting en Nina Wijsbek, MA (Nederlands Dagboekarchief), prof. dr. Gerben Westerhof (UT en Story Lab), Noortje Kessels (Literair Productiehuis Wintertuin), ds. Aart Mak (Kerk zonder Grenzen, Momenteel), Hannie Vonk (Humanistische Uitvaart Begeleiding). Dagvoorzitters zijn prof.dr. Paul Post (Tilburg University) en prof.dr. Peter Jan Margry (Meertens Instituut en UVA).

Praktische informatie

datum 15 december
tijd 10.45 uur - 16.30 uur (inloop vanaf 10.00 uur)
locatie Tilburg University, Dante-gebouw (zaal DZ-1)
Warandelaan 2, 5037 AB Tilburg

kosten € 45,- (€ 15,- voor studenten < 25 jaar)

Zie voor meer informatie en aanmelding totzover.nl

NASLAGWERKEN

TE VEEL, TE DUUR, TE SAAI?

Tallose boeken zijn prettig specialistisch, omdat ze over een afgeperkt concreet onderwerp gaan. Je koopt zo'n boek of je koopt het niet. Een woordenboek en een encyclopedie daarentegen zijn van een totaal ander slag. Als je ze al zou willen kopen, zullen je vrienden je toeroepen dat je aan Wikipedia wel genoeg hebt. Ja, inderdaad hoef je die boeken niet te kopen, maar toch: heb je ze in de kast staan, dan wil je ze nooit meer kwijt. Zeker als ze geschreven zijn door gedegen onderzoekers, met een bronverantwoording waar je u tegen zegt. Op het internet is dat wel anders: je weet niet wat van wie komt en waarop een ander is gebaseerd...

Zulke publicaties – met een schat aan informa-

tie, duur genoeg maar volstrekt niet saai – zijn de drie dikke boeken van Marcel de Cleene en Jean-Pierre de Keersmaeker over de symboliek van dieren als dragers van cultuur. Ze zijn onmisbaar voor iedereen die zich écht wil verdiepen in de betekenis van afbeeldingen van dieren op, bijvoorbeeld, grafmonumenten.

Zo wordt de betekenis van de slang in de funeraire cultuur niet in een paar zinnen afgedaan, afgezien van het feit dat in 58 pagina's de totale symboliek van de slang aan de orde komt. Dat is heel veel meer dan louter de definitie van de *ouroboros* (de slang die in haar eigen staart bijt, als symbool voor 'de vergankelijkheid in de eeuwige kringloop van het leven'). We lezen

over de rol van de slang in de mythologie, in de diverse religies en culturen, met een duidelijke verantwoording in de noten, inclusief bronnen etc. Tallose foto's en tekeningen maken alles nog concreter. Dat geldt voor elk lemma, of het nu over vlinders gaat of over bijen (zie deel 3, p. 361: 'Bijen staan soms afgebeeld op grafstenen, en symboliseren dan het nieuwe leven in het hiernamaals').

Per deel krijgen de lezers een uitgebreide literatuurlijst en index. Mocht u er geen genoeg van kunnen krijgen, schaf dan ook het *Compendium van rituele planten in Europa* (1999) aan, geschreven door De Cleene en Marie Claire Lejeune. Even onmisbaar voor het begrip van de funeraire cultuur.

Korrie Korevaart

M. de Cleene & J.P. de Keersmaeker, *Compendium van dieren als dragers van cultuur*. *Hun rol in dromen, fabels, heraldiek, kunst, legenden, magie, mythologie, psychologie, religies, symboliek, taal, verhalen, volksgeloof en volks-geneeskunde* (Deel 1: Zoogdieren. Deel 2: Vogels. Deel 3: Vissen, reptielen, amfibieën, ongewervelden, fabeldieren). (Gent: Mens en Cultuur, 2012-2015, ISBN 978-90-77135-31-0, 978-90-77135-32-7 en 978-90-77135-33-4. 2628 blz., € 249).

PIONIERS: RITA HULSMAN

De Terebinth bestaat dit jaar dertig jaar. Tijd voor een terugblik op de geschiedenis van de stichting om onze visie op de toekomst te scherpen aan het verleden. We doen dat via een aantal gesprekken met mensen van het eerste uur. In dit nummer Rita Hulsman. Ze maakte twintig jaar deel uit van de redactie van *Terebinth* en beschreef talloze begraafplaatsen voor de reeks *Funeraire Cultuur*, die de vereniging uitgaf in de jaren 2001-2006. Ook was Rita jarenlang bureaumedewerker.

Op de begraafplaats van Noordwolde is Rita Hulsman nog niet geweest. Ze woont hier net. Met zus Marjanne verhuisde ze uit het jachtige westen. De katten moeten nog binnen blijven om aan het nieuwe huis te wennen, anders lopen ze misschien terug naar Nieuwerkerk aan den IJssel... Ada Wille vindt ze eerder een pionier dan zichzelf, en Wim Cappers. De koffie zet ze handmatig, terwijl op de achtergrond het hakken en snijden van Marjanne klinkt: er is soep in aantocht.

FUNERAIRE VERKENNINGEN

Via een vriendin, een beeldhouwster die ook grafstenen maakte, kwam ze in contact met de Terebinth, waar ze meteen in de redactie kon: 'Samen met Wim Cappers, Henk de Feijter, Sytze de Boer, Jannes Mulder, Selma Damsma en anderen. Leuke mensen. Na mijn opleiding aan de Rotterdamse Kunstacademie schreef ik altijd al over kunst en cultuur, voor bladen als *Arts en Auto*, dat lang ook een kunstrubriek had.'

In 1999 publiceerde ze met Jannes Mulder het boek *Begraven in Rotterdam en omstreken* en kwam Wim Cappers met het idee van de reeks *Funeraire Cultuur*: 'We planden 25 deeltjes: over graven en begraven in de hoofdstad van elke provincie met steeds een deeltje over de begraafplaatsen in een regio. Diverse redactieleden namen het schrijf- en redactiewerk voor hun rekening.' Zelf zag ze daarnaast kans elf deeltjes over begraafplaatsen in Zuid-Holland te schrijven, terwijl zij vervolgens nog twee boeken publiceerde over architectuur op begraafplaatsen - naast een groot aantal artikelen over funeraire onderwerpen.

LANGE ADEM

Rita Hulsman doet bescheiden over haar inzet voor het Nederlandse funeraire erfgoed. Dat laat onverlet dat zij voor menige begraafplaats in Zuid-Holland de eerste informatie opschreef en bij elkaar zette. Nabestaanden én toeristen waren er blij mee. Ook over een onderwerp als de architectuur van gebouwen op begraafplaatsen was weinig bekend. Haar onderzoek bracht daar verandering in.

De 25 deeltjes zijn overigens niet allemaal verschenen: 'De pilot was het deeltje over Den Haag. Maar ja, je moet een lange adem hebben. Het was toch een heel georganiseerd: auteurs vinden, fondsen zoeken, verkoop regelen. Op den duur ging de puf eruit, het verliep gewoon. Op een gegeven moment had ik ook wel genoeg van het onderwerp.'

NUTTIG WERK

Ze denkt zeker dat de Terebinth iets nuttigs heeft gedaan, dat er sinds 1986 dankzij de stichting en de vereniging meer aandacht is voor ons funerair erfgoed. Er kwamen allerlei stichtingen die zich ontfermden over oude begraafplaatsen, er werd meer over gepubliceerd.

Daardoor ontvingen Rita en Marjanne Hulsman ook betaalde opdrachten van gemeenten en andere instellingen: om - bij plannen voor ruiming - te onderzoeken welke waardevolle monumenten bewaard moesten worden: 'Je moet dan selecteren, criteria expliciet maken. Het is intensief werk en je moet heel veel gezien hebben. Jij maakt het rapport, maar de

opdrachtgever beslist wat ermee gedaan wordt. Historische verenigingen hebben daar vaak moeite mee, maar je kunt niet alles eeuwig handhaven. Het gaat om selectiecriteria zoals symboliek, ouderdom, wie er ligt, enzovoort. Je kunt adviseren om in bepaalde vakken stenen opnieuw te gebruiken en ervoor te zorgen dat er vooral geen dissonante nieuwe stenen tussen de oude worden gezet. Marjanne en ik hebben dat door het hele land gedaan, iets van zestig-zeventig keer. Vanaf eind jaren negentig tot aan de crisis van 2011 was er voor dit soort opdrachten meer geld dan nu.'

TEREBINTH IN DE TOEKOMST

Wat zou de Terebinth verder moeten doen? Rita Hulsman aarzelt. Ook al wordt er meer gepraat over Allerzielen, bijvoorbeeld, toch is haar indruk dat de dood nog steeds een taboe is.

'Jullie zouden die reeks moeten afmaken', zeg ik. Stille. Die universiteiten met hun funeraire onderzoek, die gaan toch de gemiddelde vrijwilliger in den lande niet inspireren? Kan *Terebinth*, het blad, dan dienen om juist die vrijwilligers een podium te geven?

Ze denkt in elk geval dat er voor de Terebinth regionaal meer te doen is dan landelijk: 'Je kunt het beter provinciaal aanpakken en provinciaal lobbyen. Misschien zijn er nog deelgebieden, waar de Terebinth zich op kan richten: ...het groen is er altijd wat bekaaid afgekomen.' Of ik ook soep wil?

Korrie Korevaart

Rita Hulsman op de begraafplaats te Vledder, dichtbij Noordwolde. Foto Marjanne Hulsman.

SYMPOSIUM IN LOPPERSUM

Op 16 september organiseerde de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) en Landschapsbeheer Groningen een symposium over hun aanpak van verwaarloosde kerkhoven. Aanleiding was de besteding van het geldbedrag dat is verbonden aan de Gouden Terebinth, de prijs die de Terebinth hun eerder dit jaar uitreikte. De dag was opgezet voor mensen uit het veld, die hier in de praktijk bij zijn betrokken, met name een grote schare vrijwilligers. Het programma, onder de titel 'Is er toekomst voor het funerair erfgoed?' was vooral daarop gericht.

De dag begon met enkele inleidingen, daarna volgden twee sessies waarbij dagvoorzitter Peter Breukink, directeur van de SOGK, voor een goed gevulde zaal vragen stelde aan twee panels van vrijwilligers. De eerste stond in het teken van de restauratieprojecten, de tweede boog zich over de vraag hoe de kerkhoven onder de aandacht kunnen worden gebracht. Want ze mogen er nu wel weer mooi bijliggen, dat moet wel zo blijven en daarvoor is draagvlak nodig.

LANDSCHAPSBEHEER

Jacqueline de Milliano sprak namens Landschapsbeheer Groningen, Jur Bekooij namens de SOGK en Albert-Erik de Winter, ook van Landschapsbeheer, over het groen op kerkhoven. De Milliano bracht naar voren hoe het vijftien jaar geleden allemaal begon. Het opknappen van het kerkhof van Wittewierum was aanleiding voor het restauratietraject 'Kerken in het groen'. Uit oogpunt van landschapsbeheer verleende het ministerie van Landbouw en Veeteelt een subsidie en in een soort kettingreactie is daarna het ene na het andere kerkhof aangepakt, nu al meer dan vijftig.

Jur Bekooij beval aan om, als er geen alomvattend plan is, gewoon met één graf te beginnen. Liefst op een hoek, dat geeft uitstraling naar twee kanten. Daarmee wordt zichtbaar wat er mogelijk is en dan gaat de bal meestal wel rollen.

Ook legde hij uit dat niet alles onder handen genomen hoeft te worden. Bemoste stenen kunnen zo blijven, de begroeiing geeft het kerkhof karakter. Als de tekst leesbaar moet worden, kan alleen dat deel van de steen worden schoongemaakt en kunnen zij- en achterkanten onaangevoerd blijven. Wat niet in acute nood verkeert, mag ook rustig blijven liggen, zolang maar af en toe wordt gekeken of alles nog goed gaat.

De opnieuw in de oude vorm opgemetselde trappen van Toornwerd. Op deze begraafplaats staat geen kerk, alleen een toren die linksboven nog net is te zien. Foto Bert Lever

Daarna kwamen de vrijwilligers Piet Klooster, Wil Sikkens en Hommo Smit naar voren, na de koffiebreek Menno Smit, Louis Hagen en Annette Broekhuizen.

Uit de vragen, antwoorden en discussies werd duidelijk dat een project vaak begint met een initiatief van bewoners. Die ergeren zich al jaren aan de verwaarlozing, die zij bijna dagelijks moeten aanzien. Dat allereerst de graven van de gewone dorpingen restauratie behoeven, terwijl die van vooraanstaande families er vaker goed bijliggen, heeft nergens tot problemen geleid.

AANDACHTSSTRATEGIEËN

Er zijn veel ideeën naar voren gekomen om de kerkhoven onder de aandacht te brengen. Media-aandacht is het beste. Dat kan via de gemeente: als een restauratieplan of subsidieaanvraag in de raad wordt behandeld, besteedt de plaatselijke pers daar aandacht aan. In Zuurdijk kwam RTV Noord aanvankelijk voor het orgel. Toen is ook aandacht gevraagd voor het kerkhof en werd Landschapsbeheer erbij betrokken. Het gaat immers ook om het ensemble van kerk en kerkhof. Belangstelling werd ook gewekt door het uitzetten van 'ommetjes', wandelingen van 3 tot 10 kilometer die meteen de oude (kerke)paden open houden. Ook geschikt voor toeristen, want een wandeling door het Groninger land is alleszins de moeite waard. Bijzonder succesvol was het project 'Op hoogte gedacht'. Als je mensen naar een begraafplaats wilt lokken die daar uit zichzelf niet zo gauw

komen, moet je iets toevoegen, was de gedachte. In dit geval was dat kunst, waardoor vele bezoekers met het kerkhof kennis hebben gemaakt (zie *Terebinth* 2015-2).

Ook de jeugd moet erbij worden betrokken, die moet te eniger tijd de zorg voor dit erfgoed overnemen. Daarvoor kunnen onderwijzers worden benaderd en schoolprogramma's samengesteld. In Loppersum is een klassendag gehouden en gingen scholieren naar een tentoonstelling in het dorpsshuis.

Een ander belangrijk punt is de inventarisatie, liefst online beschikbaar (groningerkerken.nl, Groninger Kerken Digitaal). Kerkhoven vormen het 'stenen archief' van de bevolking. Wie liggen er en wat was hun rol in de gemeenschap? Bij iedereen hoort wel een verhaal. Ook daarvoor wordt onderzoek gedaan.

INVENTARISATIE

Bij de inventarisatie wordt het handboek van de Terebinth genoemd. Het is al oud, en zeker aan een nieuwe druk toe, maar het is nog steeds bruikbaar. Formulieren die de Terebinth ontwikkelde, werden hier bij de inventarisatie gebruikt.

Na de lunch werden op drie begraafplaatsen de projecten met eigen ogen bekeken. Eerst de kerk en het kerkhof van Loppersum, vervolgens reden twee bussen ons naar Middelstum en Toornwerd. Na nog wat napraten met een glaasje was deze boeiende dag ten einde.

Margriet de Roever

Bezoek aan een bijzonder monument

Begraafplaats Crooswijk in Rotterdam

Op 1 oktober jongstleden organiseerde de Stichting Terebinth een themadag op de Algemene Begraafplaats Crooswijk in Rotterdam, gericht op architectuur. Op deze oude begraafplaats, sinds 1996 een rijksmonument, wordt al meer dan 180 jaar begraven. Architectuurhistoricus Wijnand Galema, betrokken bij beheer en inventarisatie, startte de middag met een goed gedocumenteerde presentatie over dit bijzondere funeraire erfgoed. Daarna volgde een rondwandeling.

Crooswijk werd aangelegd op een voormalig buiten aan de Rotte, toen steden hun doden buiten de stad moesten gaan begraven.¹ Tijdens een ernstige cholera-epidemie ging de begraafplaats in 1832 open.

Stadsarchitect Pieter Adams zorgde voor een functionele, symmetrische indeling met rechte paden. Die zijn verdiept aangelegd. Het lopen over zo'n holle laan is een bijzondere ervaring; links en rechts rijzen de grafvelden hoog op en de buitenwereld is even ver weg, alsof je zelf onder de grond loopt.

Langs de Rotte kwamen een bakstenen muur en een monumentale poort. Zo konden doden zowel over water als over land naar hun laatste rustplaats worden gebracht. Die muur kwam alleen aan de voorzijde, om het hele terrein heen was te duur. De welgestelden lagen vooraan. Daar ligt iets boven de grond het 'quadrant', een groot vierkant van half hoge kelders, met bovenop een cirkel met gewone graven.

De delen A, E, S en O

In 1880 werd de begraafplaats uitgebreid, in 1915 en 1938 nog een keer, zodat Crooswijk nu 22 hectare meet en vier delen heeft met ruim zeventig grafvelden:

- A. het oudste gedeelte, aangelegd door Adams
- E. de eerste uitbreiding uit 1880

- S. de tweede uitbreiding door Leonard Springer
- O. Over de brug, het nieuwste gedeelte.

Het deel van 1880 heeft een heel andere opzet dan dat van Adams. De aanleg is informeler, paden en velden vormen er een mozaïek van richtingen. Er kwam een singel omheen, een rustieke waterpartij die nog steeds over de begraafplaats loopt. Voor de volgende uitbreiding in 1915 tekende tuinarchitect Springer. Hier domineert de Engelse landschapsstijl met slingerde paden en mooie boomgroepen. De ingang werd toen verplaatst naar de andere kant om de bereikbaarheid te vergroten. De toegangslaan loopt recht op een aula aan, die werd gebouwd door architect D.B. Logemann.

In de jaren dertig vond aan de andere kant van de singel de laatste uitbreiding plaats, 'Over de brug', uitgevoerd als werkverschaffingsproject. Dat werd aangelegd door landschapsarchitect J.T.P. Bijhouwer, die ook het nabijgelegen Kralingse Bos ontwierp. Hier zijn graven in Art Deco-stijl en sommige vertonen verwantschap met gebouwen in de stad uit die tijd, zoals de Bijenkorf van Willem Dudok of het Atlanta Hotel van F.A.W. van der Togt. De vier delen hebben allemaal hun karakter en vragen een eigen manier van onderhoud: bij het eerste restauratie, het tweede reconstructie, het deel van Springer conserveren en bij deel O kunnen transformaties plaatsvinden.

De oude poort met het toegangshek vol doodsymboliek en een dode in zijn grafkelder. Foto Bartho Hendriksen

Vijf hoofden op het graf van de kunstschilder Alexander van Maasdijk, gemaakt door vijf van zijn leerlingen. Foto Bartho Hendriksen

Oorlogsmonumenten

De rondwandeling leidde langs een aantal bijzondere graven. Hier zijn nog betrekkelijk veel ledikantgraven, waarbij het hekwerk vrijwel nergens hetzelfde is. Soms werd dat pas veel later om het graf heen gezet. Op een graf uit 1928 staat een beeld van 'moeder en kind' van Hendrik Chabot. Bijzonder zijn ook vijf gebeeldhouwde hoofden op een rij op het graf van de kunstschilder Alexander van Maasdijk († 1931), die werden gemaakt door vijf van zijn leerlingen. Op het graf van de vrouw van Ger van Iersel werd het ontwerp geplaatst van een glas-in-betonraam van haar man voor de - nu gesloopte - Pauluskerk.

De wandeling leidde ook naar een aantal erevelden en grafmonumenten voor doden uit de Tweede Wereldoorlog. Het monument met 'De vallende man' van Cor van Kralingen gedenkt de gesneuvelden die vielen bij de strijd om de Maasbruggen, het Maasstation en vliegveld Waalhaven. Het is een soort tegenhanger van 'De verwoeste stad' van O. Zadkine, het beeld in de stad ter herdenking van het bombardement van 14 mei 1940. Niet iedereen kon de figuur van Zadkine, waar net als bij de stad het hart is uitgesneden, waarden; de man van Van Kralingen is veel traditioneler. De sokkels van beide beelden werden ontworpen door de directeur gemeentewerken J.A.C. Tillema. Die kreeg bij zijn afscheid in 1969 een Januskop door Van Kralingen, met aan één zijde de ogen open en aan de andere dicht, dat hij later aan Crooswijk heeft geschonken. Acht vierkante palen die uit de grond oprijzen, vormen het Indiëmonument door Maarten Struys uit 1998; zij gedenken de Rotterdammers die daar sneuvelden, voor iedere dode één.

Van Kralingen maakte ook het beeld voor het veld voor de burgerdoden. Hier liggen slachtoffers van het bombardement gezamenlijk begraven, zonder individuele stenen. Ook rusten hier de doden die vielen toen geallieerde bommenwerpers die de Keile- en Merwedehavens hadden

moeten raken, zich op 31 maart 1943 in hun doel vergisten. In de hongerwinter kwamen daar nog honderden doden bij. Dit laatste bombardement had ook de fabriek van Van Berkel's Patent getroffen; dit bedrijf liet voor zijn omgekomen werknemers een apart graf inrichten. Hier waakt een treurende vrouw met gedoofde fakkel over hen van de beeldhouwer Johan van Berkel.

Op het grafveld van omgekomen verzetsstrijders staat een beeld van Kees Schrikker. Illegale strijders van de Nederlandse Volks Militie, van verzetsgroep Leeuwengarde en drie gefusilleerde medewerkers van het ondergrondse blad *de Wacht* hebben een eigen graf.

Terug bij het voormalige wachthuis waar de lezing was gehouden, ging de oude poort even voor ons open, zodat de voorzijde met al zijn doodssymboliek in volle glorie zichtbaar was. In het hek zijn omgekeerde fakkels, gevleugelde zandlopers, gekruiste zeisen, vleermuizen en een uil verwerkt, daarboven rust hoog boven de Rotte een natuurgetrouwe dode in zijn grafkelder. En ook op de terugweg naar de uitgang wachtte nog een verrassing en stonden we opeens oog in oog met de grafsteen van de zeventiende-eeuwse historieschrijver Gerard Brandt (1626-1685) en de Franse filosoof Pierre Bayle (1647-1706), die bleken te zijn overgebracht uit de oude Waalse kerk. Bij het hek volgde een laatste uitleg. De begraafplaats is 's avonds een grote, donkere plek. Daarom wordt geëxperimenteerd met bescheiden verlichting, waarbij de aula, door het hek goed te zien, voorzichtig wat wordt aangelicht.

Margriet de Roever

Ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan verscheen een brochure met culturele wandelroutes over de begraafplaats.

¹ M. Kamphuis, *De stad en de dood. Algemene begraafplaats Crooswijk, Rotterdam 1828/2000* (Rotterdam, 1999).

Privacy bij grafmonumenten

Onze bescherming van persoonsgegevens is nogal chaotisch. Niet door incidenten zoals patiëntendossiers of verhoren en aangiften die op straat liggen. Dat komt ook in het buitenland voor. De opvattingen over privacy zijn onevenwichtig. Er zijn strijdende belangen. Dat is met name te merken op begraafplaatsen.

Neen, neen, privacy! roepen sommige gemeenten, als een begraafplaats naar adressen van gerechtigden op een graf vraagt. Andere maken daar geen punt van. Privacy schermt gegevens af van gewone burgers tegen gewone burgers. Niet tegen de overheid, media, internet, twitter, facebook, om van criminelen maar te zwijgen. Deurwaarders eisen opgave van alles: salaris, uitkering, bijverdiensten, bankrekeningen, spaargeld, effecten, auto, sieraden, kleding - ook van echtgenote of partner, anders worden die als miljonair beschouwd. Maar foto's maken op een kerkhof? Verboden. Graven filmen? Dat is taboe: privacy! Een enkele keer leidt dat tot woordenwisselingen, wegsturen of toegang verbieden.

Foto? Graag!

De meeste mensen vinden het best als er een foto van het familiegraf wordt gemaakt. Bij een gerestaureerd graf in Bennekom bood de familie zelf aan om foto's te geven. Zeker bij een bijzonder of antiek grafmonument waardeerden rechthebbenden het juist, als dat gefilmd of gefoto-

grafeerd zou worden. Als iemand bij uitzondering klaagt, gaat het om een particulier graf. Bij oorlogsgraven ligt dat anders. Namen in de kapel voor het regiment Stoottroepen in Beneden-Leeuwen worden met respect gelezen en gefotografeerd. Publieke monumenten vermelden namen en sterfdata zonder dat iemand daar aanstoot aan neemt. Op de boulevards in Katwijk en Scheveningen prijken kunstwerken met rijen namen van degenen die op zee gebleven zijn. Fotografieren, filmen, ja graag. Maar als iemand zijn auto met duidelijk zichtbare nummerplaat daar pal voor parkeert, mag hij daardoor fotografieren verbieden? Waar komt dan zo'n selectief verbod vandaan? Nabestaanden doen zelf desgewenst het nodige. Op Westerveld in Driehuis ligt een befaamde acteur en regisseur onder het gras zonder grafteken, op zijn uitdrukkelijke wens. Op Marken staan alleen paaltjes met nummers. Het graf van de negentiende-eeuwse literator Nicolaas Beets op het Utrechtse Soestbergen toont een Bijbeltekst. Op graven staat soms alleen *Mama, Vader of ik zal je nooit vergeten Willem*. Daar werd een herinneringsteken voor een naaste kring beoogd.

Voor iedereen

In Europa zijn het Cimiterio Monumentale in Milaan of Père Lachaise in Parijs beroemde begraafplaatsen. Welgestelden hebben daar tempeltjes en standbeelden boven hun graf opgericht. Op begraafplaatsen in Nederland komt dat sporadisch voor. Wie zou dat die familie misgunnen? Wie naast naam en data ook titels vermeldt of functies, wil passanten duidelijk maken welke VIP hier begraven ligt. Dat kan de drang zijn zich te onderscheiden, maar ook een terecht maatschappelijk of kunstzinnig eerbetoon.

Het graf van de bekende kinderboekenschrijfster Annie M.G. Schmidt ligt op Zorgvlied in Amsterdam prominent aan een hoofdpad en wordt veel door bewonderaars bezocht. Het werd op een toegankelijke manier ontworpen door haar zoon. Foto Bert Pierik

Graf van de negentiende-eeuwse schrijver Nicolaas Beets op Soestbergen in Utrecht. Beets rust links onder de Bijbeltekst 'God is mijn licht'. Later is een steen met zijn naam geplaatst. Het graf is kort geleden gerestaureerd. Foto Margriet de Roever

Anoniem graf met de inscriptie 'moeder', overlijdensdatum, en Matt 5:5.
Foto Bert Pierik

Daar ontbreekt het wel eens aan. Twee voorbeelden op de Algemene Begraafplaats Kerkhoflaan in Den Haag. Cornelis Lely (1854-1929) staat met naam en data nog net vermeld onder eerder gestorven familieleden. Doet die zuinigheid recht aan de staatsman, aan wie we de Zuiderzeewerken danken? Daarentegen is het simpele 'Thorbecke' op zijn tombe in overeenstemming met de onverschrokken eenvoud van de grote wetgever tegenover academici, adel en koning Willem III. Funeraire cultuur is veelvormig en gevarieerd.

Voor belangrijke cultuurmonumenten druisen privacy-eisen tegen de bedoeling ervan in. Een dooddoener is: 'fotografieren mag als de nabestaanden vooraf schriftelijk toestemming hebben gegeven'. Maar dat is bij een bisschop die in 1937 overleed, onmogelijk. Monumentale begraafplaatsen die een algemeen foto- of filmverbod handhaven, handelen tegen de wensen van vele overledenen en nabestaanden in.

De wens van de overledene geeft niet altijd de doorslag. De nationale held van Argentinië en eerste president, José de San Martín (1778-1850), bracht zijn laatste jaren ziek en verbitterd door in zijn geboorteplaats Boulogne in Frankrijk, waar hij werd begraven. Hij verbood ten strengste ooit iets aan zijn graf te doen. Maar ja hoor: sinds 1880 ligt hij in een praalgraf in de kathedraal van Buenos Aires. Gardesoldaat met helm en sabel als erewacht. Het cultureel belang was hier sterker. Bij Sun Yat Sen (1866-1925), de eerste president van China, zelfs zo sterk dat er twee graven zijn. In Nanjing en Taipé. In één ligt vermoedelijk Sun Yat Sen. Onder beton om research te voorkomen.

Verzet tegen foto

Desondanks zijn rechthebbenden bekend die een naamloos graf willen, maar zich toch verzetten tegen foto's. Neem een dichter die begraven lag bij slachtoffers van een razzia van de Wehrmacht in 1944. Toen bekend werd dat hij lid was geweest van de SS, liet de weduwe hem in alle stilte herbegraven in een grotere gemeente. Het is begrijpelijk dat foto's van dat tweede graf ongewenst zijn. Nabestaanden vrezen bij publicatie vernielingen - maar vandalisme komt bijna altijd voort uit willekeurige baldadigheid.

Graf van Cornelis Lely op de Gemeentelijke Begraafplaats Kerkhoflaan in Den Haag. Foto Bert Pierik

Andere sentimenten zijn ook mogelijk. Het graf van een romanschrijver op Nieuw Eyckenduynen in Den Haag wordt bezocht door bewonderaars. De zerk vermeldt de naam van zijn moeder en daaronder de auteur. Zijn weduwe verzet zich tegen het fotograferen van die zerk van echtgenoot en schoonmoeder. In de toekomst mag immers op een nieuw, representatief graf van schrijver en echtgenote worden gehoopt, met meer informatie. Moet die tegenzin gerespecteerd blijven? Of mag iedereen foto's van zerken en tomben verspreiden met Joost mag weten wat voor bijschriften? Dat mag bij parkeerplaatsen of pleinen toch ook? Een oplossing waarmee iedereen vrede heeft, is nog niet gevonden. Verbodsbordjes bij een graf werken niet.

Wie op een begraafplaats een zerk met namen, data, titels en functies plaatst, kiest voor zichtbaarheid. Dan is een verbod op filmen en fotograferen onzinnig. Niet alleen omdat op begraafplaatsen doorgaans geen boosdoeners liggen, maar overledenen die met genegen respect worden herdacht. Het weren van televisie, film en fotografen blokkeert de uitstraling en navolging die monumenten hebben op publiek en funeraire cultuur. Dat is niet in het belang van het publiek noch van de begraafplaatsen zelf.

Biedt een norm voor publiciteit een oplossing? Is de overledene een bekende persoonlijkheid? Het graf van een BN'er mag worden gefilmd, anders niet. Trekt het monument de aandacht? Bij sterke uitstraling mag het worden gefotografeerd. Ja maar, als er een gewoon graf naast of voor ligt? Niet te moeilijk doen? Kortom, hierover is nog heel wat discussie mogelijk.

Bouke Jagt

Nederlandse funeraire cultuur in het buitenland

Doorkijkje op de Foreign Cemetery in Kobe.

Graven in Japan van kooplui, ingenieurs, artsen en zeelieden...

Nederland heeft iets met Japan - langer dan menig ander volk hebben de Nederlanders contact met het land van de rijzende zon. Geen wonder dat Japan ook een boeiend reisdoel is voor mensen die zich interesseren voor grafmonumenten van Nederlanders in den vreemde. In de zomer van 2012 was ik misschien niet optimaal voorbereid op een funeraire tocht, maar toch kwam er in Japan veel interessants op mijn weg. Wat deden die Nederlanders in Japan?

Japanners hebben eeuwenlang hun zelfgekozen isolement gekoesterd: van 1639 tot 1859 gaven ze alleen Chinezen en Nederlanders een beetje toegang tot het land. De Nederlanders hadden sinds 1609 een handelspost op het eiland Hirado, maar mochten na 1639 alleen nog opereren vanaf het kleine eiland Dejima, in de haven van Nagasaki. Alle buitenlandse invloeden werden geweerd: de *shogun* was bang voor onrust in het land en had daarom, onder andere, ook het christendom verboden. Dejima fungeerde evenwel ook als een soort 'venster op de wereld', want Japan kreeg langs die weg informatie over wat er zich elders afspeelde.

Nagasaki

Het buitenland begon zich echter op den duur te ergeren aan het feit dat het land zich niet wilde openstellen voor de internationale handel. De druk werd opgevoerd en op 1 juli 1859 moest Japan de havens van Nagasaki, Kanagawa en Hakodate voor de buitenlandse handel openen. Aan het eind van de jaren zestig van de negentiende eeuw koos een nieuwe Japanse regering voor een enorme modernisering: het land huurde veel buitenlandse instructeurs, wetenschappers en ingenieurs in. Kortom, er stroomden talloze buitenlanders het land in, uit Europa,

Amerika en ook uit de koloniale bezittingen in Azië, zoals Nederlands-Indië.

De oudste grafmonumenten van Nederlanders staan op de internationale begraafplaatsen in Nagasaki. Daar kregen ook de Nederlanders een veld toegewezen, bij de Goshin-tempel. Er moeten daar al eerder Nederlanders overleden en begraven zijn, maar het oudste graf - ook het oudste *Europese* graf - dateert van 1778: dat van Hendrik Duurkoop, hoofd van de handelspost op Dejima. Er staan - verbazend genoeg - christelijke symbolen op (een kruis, een lam) met een zandloper, naast een Nederlandse tekst. Er bestaat een tekening van uit het eind van de achttiende eeuw met een dakje erboven. De laatste begrafenis vond hier in 1870 plaats; nu zijn er nog 41 grafstenen te zien. Op drie daarvan zijn de inscripties onleesbaar, terwijl er elf kruizen zonder inscriptie bij zijn.

De inventarisatie van Earns en Burk-Gaffney laat zien wie er liggen: zeelui, militairen, artsen, kooplieden.¹

¹ Met dank aan Herman Moeshart, zie: L.R. Earns en B. Burke-Gaffney, *The International Cemeteries of Nagasaki* (Nagasaki City, 1991). Voor een indruk van Nederlanders in Japan: H.J. Moeshart, *A List of Names of Foreigners in Japan in Bakumatsu and early Meiji (1850-1900)* (Amsterdam/Berlin, 2010).

Onder hen een enkele vrouw: Anna M. Fischer (1836-1858), echtgenote van J.A.C. Gerlach; ze overleed aan de gevolgen van een schipbreuk. Een ander bekend graf is dat van de medicus Cornelius Fock (1845-1883), die begraven ligt op Oura, de internationale begraafplaats ten zuiden van de Hollandsche Begraafplaats. Het grafmonument heeft als enige een Japans opschrift - Fock legde dan ook mede de basis voor de Nagasaki University School of Medicine.

Tokyo

In Tokyo kun je niet om de begraafplaats Aoyama heen, die net als Père Lachaise in Parijs in het hart van de stad ligt. Er staat een bord met de namen van 37 bekende buitenlanders die er een laatste rustplaats vonden. In 2007 heeft Tokyo er een herdenkingssteen neergezet: 'Laid to rest here in the "Foreign Section" of the Aoyama Cemetery are men and women who came to Japan in the 19th and early 20th centuries. Many of them played leading roles and contributed greatly to the modernization of Japan.'

Een van hen is de Nederlander Guido Verbeek. Zijn graf torst een stevige obelisk, die je niet snel over het hoofd ziet. Verbeek ging als zendeling naar Amerika, trouwde en arriveerde in 1859 in Nagasaki met zijn zwangere echtgenote. De baby, Emma Japonica Verbeek, leefde helaas nog geen twee weken en ligt begraven op de Hollandsche Begraafplaats. Verbeek werd adviseur van de Japanse regering en zou mede-grondlegger van de Universiteit van Tokyo worden.

Yokohama

Aan de kust, in Yokohama, vond ik de weg naar de Yokohama Foreign General Cemetery, waar meer dan 125 jaar lang buitenlanders zijn begraven (van 41 nationaliteiten) op 22.000 m², in 4200 graven. Naar Nederlanders moest ik zoeken, maar toevallig passeerde ik de graven van A.J.C. Geerts: 'DIRECTEUR VAN HET RYKS SCHEIKUNDIG HYGIENISCH LABORATORIUM, RIDDER DER ORDE VAN DE RYZENDE ZON & GEBOREN TE OUDENDIJK, HOLLAND', en van J.G. van Gendt jr. (1833-1880): 'IN LEVEN HOOFD INGENIEUR VOOR DE WATERWERKEN VAN DE KAITAKUSHI TE SAPPORO', van huis uit wiskundige en architect. Onderling waren de Japanners het niet steeds eens over hun contact met de buitenwereld en bepaalde groepen probeerden via aanslagen op Europeanen en Japanse regeringsfunctionarissen de goede relaties met de buitenlanders te verstoren. De Nederlandse koopvaardijkapiteins Wessel de Vos en Nanning Dekker werden aldus in 1861 vermoord in de hoofdstraat van Yokohama, en kregen in die stad een grafmonument.

Kobe

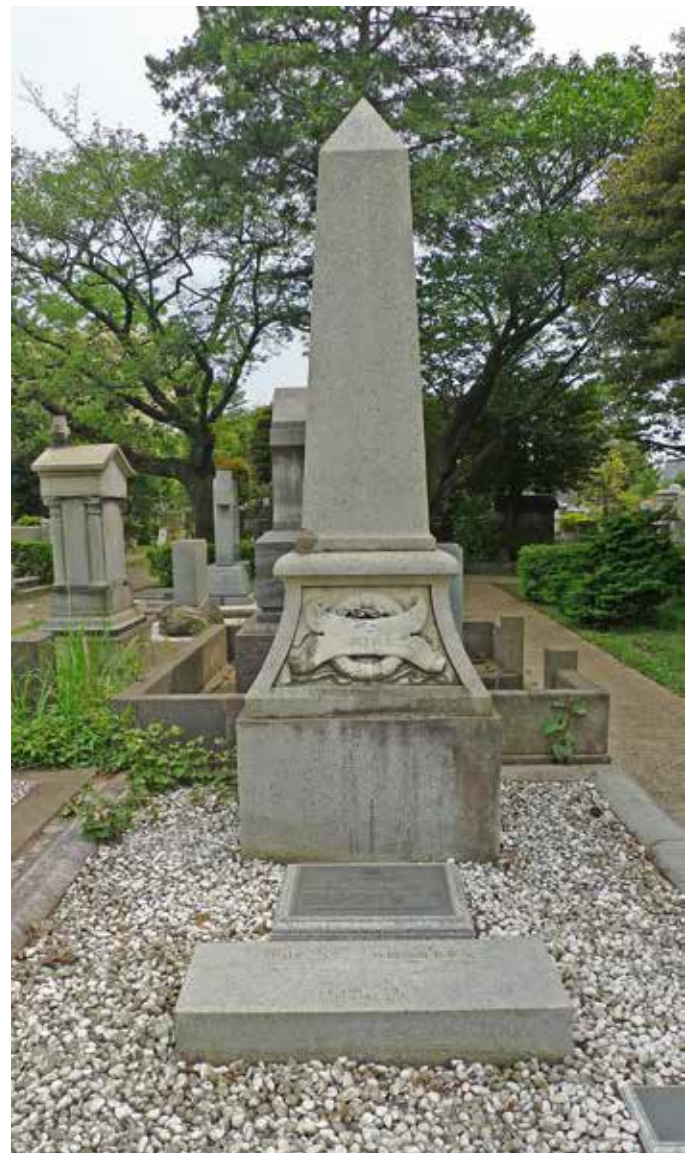
In Kobe is de stadsbegraafplaats voor buitenlanders niet makkelijk te vinden. Sinds begin jaren vijftig zijn deze graven verhuisd naar een nieuwe locatie: het Futatabi Park, in de heuvels boven de stad. De taxichauffeur is er nog nooit geweest, maar hij begrijpt onze Japanse folder, en weet ons met veel Japans in de intercom door de slag-

boom te krijgen - we hadden vóóraf een afspraak moeten maken. Bij ons vertrek geven we een donatie, voor een willekeurig graf met een Nederlandse naam: het graf van Johannes Franciscus van Neyhof (1904-1958) en vragen ons bezorgd af of het houten kruis van Gerardus Hendrikus van Meer (1874-1925) bij zijn nabestaanden nog bekend is.

Soms zijn er meer banden dan je in zo'n ver land zou verwachten: op een monument met namen van personen omgekomen in een Japanse kolenmijn in Mizumaki, kom ik de naam van Maarten Korevaart (1909-1944) tegen. Zijn as rust elders in vrede, in het columbarium op het Nederlandse ereveld Pulo in Jakarta.

Korrie Korevaart

Links o.a.: https://en.wikipedia.org/wiki/Foreign_cemeteries_in_Japan
<http://www.yfgc-japan.com>
<http://www.nfs.nias.ac.jp/page033.html>

Het graf van Guido Fridolin Verbeek (1830-1898) en Maria Verbeek-Manion (1840-1911).

UIT HET VELD: GEERT-JAN PROCEE

In deze rubriek vertellen leden of gasten over hun werk voor het behoud van ons funeraire erfgoed. Aan het woord is Geert-Jan Procee, directeur van de Stichting Oneindig Noord-Holland (ONH).

In een modern kantoorpand aan de Amstel in het hartje van Amsterdam zetelt de Stichting Oneindig Noord-Holland. Vanuit het pand kijk je uit op de Kloveniersburgwal. De naam herinnert aan de Amsterdamse schutterij, bekend van de Nachtwacht, die was bewapend met een type musket dat klove werd genoemd. Een feitje uit het verhaal over *Straatnamen verklaard: verdwenen beroepen* op de site van ONH.

VERBORGEN SCHATTEN

Onder de titel *Ontdek de verborgen schatten van Noord-Holland* kun je op de website van ONH door het cultureel erfgoed van de provincie bladeren met verhalen, routes en activiteiten. Naast verhalen over Heel Noord-Holland Bakt over Amsterdamse bolussen is er een speciaal thema over begraafplaatsen, waarin je virtueel over - nu nog - twaalf begraafplaatsen struint. Die hebben een eigen startpagina waarna je verder kunt klikken voor meer informatie. Een van de verhalen gaat over graf A111 op de Algemene Begraafplaats aan de Waardpolderhoofdweg in Kolhorn. Het betreft een houten grafteken dat bestaat uit een in de grond gestoken plank met aan de voorzijde een glasplaat die het geschilderde grafmonument bewaart.

VERHALEN

Geert-Jan Procee is de man achter de site. 'Oneindig Noord-Holland verbindt de verhalen van begraafplaatsen met de collecties van musea, archieven en culturele instellingen. Daarmee brengen wij het rijke funeraire verleden van Noord-Holland digitaal tot leven en slaan we een brug tussen vroeger en nu. In de toekomst willen we het thema verder uitbreiden met verhalen over uitvaarten, uitvaartrituelen en andere aspecten van de funeraire cultuur.

We merken dat er onder de doelgroep grote belangstelling bestaat voor begraafplaatsen en rituelen.'

Niet alleen Noord-Holland maar ook andere provincies hebben websites over levend erfgoed onder klinkende namen als *Ontdek de verhalen van Zuid-Holland*, *Hier staat het verhaal van Gelderland* en *Verhalen van Groningen*.

In 2014 nam de Stichting Oneindig Noord-Holland de digitale nalatenschap uit de failliete boedel van het Nationaal Historisch Museum over. Onder de naam *innl.nl* komt er een nationaal platform voor verhalen. Met ruimte voor verhalen over begraafplaatsen.

PARADOX

'Het is een paradox,' merkt Geert-Jan op als ik vraag of hij na zijn dood begraven of gecremeerd wil worden. 'Aan de ene kant geniet ik van de rust op een begraafplaats maar aan de andere kant maak ik geen keuze voor een begraafplaats als mijn laatste rustplaats. Ik kies voor het gemak van crematie. Graven zijn interessant, maar ze zijn er niet voor de eeuwigheid. Ik moet er toch nog eens goed over nadenken.'

Bartho Hendriksen

website ONH: www.onh.nl

Geert-Jan Procee op de zerkenvloer van de Oude Kerk in Amsterdam. Foto Eva Bleeker

Terebinth

STICHTING VOOR FUNERAIR ERFGOED

Terebinth XXX (2016-4) / ISSN: 1382-5259

Tijdschrift voor Funerair Erfgoed.

Uitgave van Terebinth, een onafhankelijke landelijke stichting die zich inzet voor het behoud van funerair erfgoed in Nederland. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Korrie Korevaart, Bert Pierik (beeldredacteur), Margriet de Roever (eindredacteur) en Liesbeth Vermeulen.

Contact

Milletstraat 26-1
1077 ZE Amsterdam
T 020 6764024
E eindredacteur@terebinth.nl
W terebinth.nl
facebook.com/TijdschriftTerebinth
twitter.com/deterebinth

Bureau Stichting Terebinth

Rozenstraat 56
2565 SM Den Haag
T 06 5377 3745
E bureau@terebinth.nl
W terebinth.nl

Bestuur

Bert Lever (voorzitter), Joke van der Brug (secretaris), Harry Schwering (penningmeester), Korrie Korevaart (lid), Ger Thonen (lid, webbeheerder)

Abonnees en donateurs

Een abonnement op *Terebinth* kost € 27,50 per kalenderjaar. U kunt ook donateur van de Stichting Terebinth worden. Particuliere donateurs die meer dan € 27,50 per jaar (bedrijven vanaf € 80) betalen, krijgen het blad gratis toegestuurd en worden uitgenodigd voor bijeenkomsten die de stichting organiseert.

© Niets uit onze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie